

Κ. Δ. ΜΑΝΤΖΑΝΑΡΗΣ ὠ Λ. ΧΡ. ΠΕΤΡΙΔΟΥ

Χριστιανική Φιλοσοφία και Βυζάντιο

ΟΨΕΙΣ ΕΝΟΣ ΑΝΟΡΘΟΛΟΓΙΚΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Χρήστος Αθαν. Τερέζης

 ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΡΜΟΣ

Σε όλους αυτούς που στήριξαν
την πορεία μας προς
την γνώση

Περιεχόμενα

Πρόλογος.....	9
Μέρος Α΄ : Λόγος Προοιμιακός.....	17
Μέρος Β΄: Εκφάνσεις του Βυζαντινού Πολιτισμού.....	71
Ενότητα Α΄: Δυτικότροπες αποσχίσεις.....	71
Ενότητα Β΄: Όροι δυστοπίας στο Βυζάντιο.....	94
Μέρος Γ΄: Προς έναν ψυκτικό θάλαμο.....	111
Ενότητα Α΄: Ερωτήματα περί των όψεων της αρχαιοελληνικής διάσωσης στο Βυζάντιο.....	111
Ενότητα Β΄: Όροι συγκρότησης της Χριστιανικής Φιλοσοφίας.....	117
Ενότητα Γ΄: Ανιχνεύοντας τον μηδενισμό της Ανατολής.....	136
Μέρος Δ΄: Ο θεολογικός λόγος ως το θεμέλιο του Βυζαντινού Πολιτισμού.....	149
Ενότητα Α΄: Από την φυσική στην μεταφυσική εμμένεια.....	149
Ενότητα Β΄: Το αεί σχοινοβατείν ως όρος της Θεολογίας της Ιστορίας.....	189
Επίλογος.....	205
Βιβλιογραφία.....	209

Πρόλογος

Η ερευνητική ενασχόληση με πτυχές τού βίου, του στοχασμού και, ευρύτερον, τού πολιτισμού του Βυζαντίου αποτελεί εξ ορισμού ένα τόλμημα και εν ταυτώ ένα επίπονο άθλημα. Και το εν λόγω σε αγωνιά τελούν για τις τεύξεις του δυναμοκρατικό επιστημονικό περιβάλλον δεν προκύπτει μόνον από λόγους ποσοτικής τάξης (έκτασης και χρονικής διάρκειας του ως άνω γεωπολιτικού σχηματισμού) αλλά και ποιοτικούς (παραγωγή προϊόντων που καλύπτουν το σύνολο των κλάδων τής πνευματικότητας). Μάλιστα είναι τέτοιας υφής οι λόγοι αυτοί, ώστε να είναι επιδεκτικός ο βυζαντινός κόσμος πολλαπλών ερμηνευτικών αναγνώσεων, και πολλάκις ακόμη και αντιφατικών μεταξύ τους. Ο εκάστοτε λοιπόν νέος ερευνητής καλείται να σταθεί κριτικά έναντι των ανωτέρω και να επιλέξει, με όποια διακινδύνευση ως προς τις αφορμές και τις μεθόδους του, την οικεία του κατεύθυνση, με τις κατηγοριοποιήσεις του να τίθενται μονίμως από τον ίδιον σε σκεπτικιστικόν έλεγχο. Εκ τής ίδιας τής υφής τού Βυζαντίου όμως η εν λόγω κατεύθυνση δεν θα έχει το προσήκον αποτέλεσμα εάν είναι παραθετική, αλλά πρέπει να κινηθεί στον συνθετικό άξονα και, ει δυνατόν, στον αντικειμενικά αξιολογικό, ώστε να προκύψουν και οι απαραίτητες εκείνες σημασιολογήσεις οι οποίες θα φωτίσουν και θα αιτιολογήσουν την ανάληψή τής. Πρόκειται για έναν πολυπαραγοντικό εθνοφυλετικών τροφοδοτήσεων γεωπολιτικό σχηματισμό, στον οποίο κυρίαρχον ρόλο διαδραματίζει ο Χριστιανισμός, ο οποίος επηρεάζει, κατά το μάλλον ή ήττον, το σύνολο των πολιτιστικών δραστηριοτήτων των εθνοτήτων που το συναποτελούν. Συγχρόνως επίσης δεν πρέπει να παραθεωρηθεί ότι βαθμιαία αρχίζει να επικρατεί στην γεωγραφική έκτασή του έναντι των υπολοίπων το ελληνικό στοιχείο, το οποίο ούτως ή άλλως ήταν διάχυτο και κατά την πρώτη περίοδο του Χριστιανισμού, αρχής γε-

νομένης με τα κείμενα της Καινής Διαθήκης, τα οποία αντιπροσωπεύουν και μία πτυχή της ελληνιστικής περιόδου. Άρα, όποιος μελετά το Βυζάντιο –αλλά και την πρώιμη χριστιανική περίοδο–, είναι κανονιστικά και επισημολογικά αιτητέο όχι μόνον να έχει αίσθηση του ελληνικού πολιτισμού αλλά και να τον έχει παρακολουθήσει κινούμενον κατά τις στοχαστικές προσαρμογές του από την ελληνιστική περίοδο και εκείθεν έως τις εσχαιές τής ιστορικής διαδρομής τής νέας γεωπολιτικής και πνευματικής αυτής πραγματικότητας. Εξάλλου, τα εκφραστικά, αλλά και πλείστα από τα σημασιολογικά, σχήματά του αποτελούν το υπέδαφος επί του οποίου κτίζεται ο βυζαντινός λόγος.

Η ανά χείρας μελέτη «Χριστιανική Φιλοσοφία και Βυζάντιο: όψεις ενός ανορθολογικού πνεύματος», την οποία συνέταξαν οι διδάκτορες Κωνσταντίνος Μαντζανάρης και Λυδία Πετρίδου, μπορεί άνετα να ενταχθεί στα ως άνω αναφερθέντα και να προσλάβει τα χαρακτηριστικά μίας ιδιότυπης πρωτοποριακής προσέγγισης, οικείας επιλογής των συντακτών της. Χωρίς να θέτει στο περιθώριο τον ιστορικό και τον συστηματικό κλάδο τής έρευνας –και μάλιστα ενίστε να τους εγγράφει, με προσεκτικές κατηγοριοποιήσεις στην συνθετική άρθρωσή τους–, επιλέγει κυρίως την ερμηνευτική (και ως σημασιολογική, με διυλισμένη την καταφυγή στις αξιολογικές κρίσεις) κατεύθυνση, η οποία έως έναν βαθμό είναι και σπειροειδής. Αλλά η εν λόγω κατεύθυνση δεν θεματικοποιεί στερεοτυπικά την ερμηνεία ως αποκλειστικόν άξονα ανάγνωσης και μετα-ανάγνωσης, αλλά υιοθετεί μία ούτως ειπείν πολυεδρική διείσδυση στα όσα εκλαμβάνονται από τους συγγραφείς ως κεφαλαιώδη. Η συνέπεια είναι να συγκροτεί στην σύνολη άρθρωσή του το εγχείρημα, και μάλιστα ως δεδηλωμένη κανονιστικότητα, μία ατμόσφαιρα εκλεκτικισμού τόσο ως προς τις πηγές (πρωτογενείς και βιβλιογραφικές) όσο και ως προς τις επιλεγόμενες θεματολογίες, οι

Βυζάντιο στην συνέχεια, κυρίως στον τομέα τού στοχασμού, ο οποίος από την φύση του ανατρέπει πολλάκις την κανονικότητα. Καταφεύγοντες όμως σε μία έντεχνη συνάντηση της ιστορικής γραμμικότητας με τις μεταϊστορικές κοσμοθεωρήσεις κατορθώνουν ήδη από το δεύτερο μέρος τής μελέτης τους να κατηγοριοποιούν τις προτάσεις τους. Αλλά οι ίδιες οι ιστορικές-πολιτιστικές εξελίξεις τούς χορηγούν τροφοδοτήσεις σε ορισμένες θεματολογίες τους. Το ότι εκκινούν από μία, ούτως ειπείν αφηγηματική, ανάδειξη ορισμένων εκτροπών τού Βυζαντίου από έναν ενιαίο πολιτιστικόν, υπό την ευρεία έννοια, κορμό, εξασφαλίζουν τις προκείμενες ώστε να αναδείξουν, πέραν από την πραγματολογία των δεδομένων, και το εγχείρημα των δομών τού ευρύτατου αυτού σχηματισμού να μην εγκλωβισθούν σε ανελαστικά σχήματα στοχασμού, συμπεριφορών, αρμών και επικοινωνιών. Δηλαδή να αναδείξουν την εξέλιξή τους ως μία περιπέτεια, ούτως ή άλλως αναπόφευκτη σε ένα μωσαϊκό εθνών, γλωσσικών ιδιοματισμών, αναγκών, προσοπτικών και πνευματικών καταγραφών. Ο σε ορισμένες θεματολογίες τού κειμένου αφηγηματικός λόγος που χρησιμοποιείται, είναι τέτοιος ώστε να επιτείνει τις εσωδιαλεκτικές και τις αναμετρήσεις με τις όποιες ασυνέχειες, οι οποίες πάντως σε κάθε πολιτειακόν σχηματισμό είναι αναπόφευκτες. Η ατμόσφαιρα που διαμορφώνεται, αναδεικνύει τα κυματόεντα χαρακτηριστικά με τα οποία συγκροτείται, κινούμενος με διεκδικήσεις ώστε να αποκτήσει ενιαία υφολογία, ο κλάδος τής Χριστιανικής Φιλοσοφίας καθώς και την νομιμότητα των επιχειρημάτων για το αν πρέπει να διαφοροποιείται από την Βυζαντινή, η οποία αρύεται τις αφορμές της από ένα συγκεκριμένο ιστορικό σημείο και ύστερον, κατά την διαφοροποίησή της από τον Δυτικό Χριστιανισμό. Εδώ εγγράφεται και η κρίσιμη στιγμή αναφορικά με το τι ορίζεται ως Ορθοδοξία, η οποία σε μείζονα βαθμόν διατηρείται και στο δογματικό και στο λατρευτικό πεδίο. Και οι

δύο συγγραφείς αναδεικνύουν την εν λόγω λεπτομέρεια.

Η ως άνω παράμετρος συντελεί ώστε η μελέτη να επισπεύδει στην, όχι ανέτως διεξοδευόμενη, συνάντηση του συστηματικού με τον ιστορικό παράγοντα αναφορικά με την συγκρότηση καταρχάς τής Χριστιανικής Φιλοσοφίας, η οποία εμφανίζεται ως ένα πολυπαραγοντικός πνευματικός σχηματισμός, οφειλόμενος τόσο στις πηγές όσο και στις προοπτικές που νεωστί αναδεικνύει. Η καταφυγή στην αρχαιοελληνική σκέψη έχει την σημασία της, καθώς, τουλάχιστον σε επίπεδο εννοιολογίας αλλά και τυπικής Λογικής, ο Χριστιανισμός, ήδη από τις απαρχές του, είχε στραφεί σε τροφοδοτήσεις από τα πνευματικά επιτεύγματά της, κυρίως μέσω ενός συνθετικού εκλεκτικισμού. Ωστόσο, μία τέτοια αναγωγή –ή και εισαγωγή– δεν είναι άνευ διακυβευμάτων ως προς τις σημασιολογήσεις, καθότι το κοσμοθεωρητικό πλαίσιο έχει διαφοροποιηθεί και έχει προσλάβει έναν έντονο θεολογικό χρωματισμό. Άρα, οι καθαρά φιλοσοφικές έννοιες και οι διακλαδισμοί των τυπικολογικών σχημάτων καλούνται να ενταχθούν σε ένα νέο πολιτιστικό πεδίο, το οποίο κατά βάση εκ πρώτης ανάγνωσης φέρεται να τείνει να εξουδετερώσει ό,τι έχει προηγηθεί και ό,τι εκτυλίσσεται ως παροντικότητα και ως ενθαδικότητα, κατά την χρήση τους υπό όρους αναπαραγωγής. Το ζήτημα βεβαίως είναι δομικής τάξης αλλά και προσανατολισμού, δηλαδή και ερμηνευτικό, χωρίς να αποκλείεται και η αξιολογική παράμετρος, η οποία αναδεικνύεται με την τήρηση ή όχι των αρχικών σημασιολογήσεων. Οι συγγραφείς βεβαίως επιλέγουν, με συνοπτικόν τρόπο, μία πολυεδρική προσέγγιση, επιχειρώντας να αναδείξουν ένα δυναμοκρατικό παράδειγμα συνθέσεων, οι οποίες ως τέτοιες ούτως ή άλλως λειτουργούν εσωτερικώς μετασηματιστικά, παρακολουθώντας ό,τι θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως εσωδιαλεκτική τού ιστορικού γίνεσθαι σε ένα συγκεκριμένο χωροχρονικό πεδίο.

Μετακινούμενοι οι συγγραφείς σε ό,τι ιστορικά θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ακραιφνής Βυζαντινός Πολιτισμός προσοδεύουν την σκέψη τους με έναν οιονεί μεταμοντέρνο αφηγηματικό υφολογικό τρόπο σε ορισμένες εκτιμήσεις, διά των οποίων επιχειρούν να αναδείξουν την δυναμοκρατική λειτουργία τής εμμένειας ως όρου δυνατότητας για ολιστική κατανόηση του υπαρκτού και του μετα-υπαρκτού. Έτσι, επιχειρούν να μην εκφύγουν από την στέρεη κλίμακα του πραγματολογικού και να μην υποπέσουν στα θέλγητρα του ιδεαλισμού, τολμώντας μάλιστα ορισμένες ακροβασίες οι οποίες αντιπροσωπεύουν κυρίως την οικεία τους ερμηνευτική στρατηγική. Αλλά η εν λόγω στρατηγική τούς εξυπηρετεί ώστε να μεταβούν από την Οντολογία στην Ιστορία μέσω ενός ιδιότυπου θεολογικού τρόπου ανάγνωσης ως προς την τεκμηρίωση των μεταβάσεων. Η ιστορική άρθρωση του Βυζαντίου –η συνδεδεμένη σαφώς με τον εκκλησιαστικόν τρόπο τού φέρεσθαι– συνιστά όρον δυνατότητας για κατανόηση των θεωρητικών κατευθύνσεων του και της μη κανονιστικώς κανονιστικής κλίμακας των πραξιακών επιλογών του. Και εδώ αναδεικνύεται μία λεπτομέρεια η οποία συνυφαίνεται στενά με την ελευθερία, όχι τόσο ως διεκδίκηση αλλά κυρίως ως βίωμα και ως κατόρθωμα, τα οποία ενίοτε παρουσιάζονται να αναζητούν ενισχύσεις από τον εκλεκτικισμό. Και βεβαίως δεν θα απείχε ιδιαίτερα από το σκεπτικό των συγγραφέων να “χορηγήσουν” στο ιστορικό γίνεσθαι τους θεολογικούς εκείνους επιτονισμούς οι οποίοι βιώνονται και πραγματώνονται ιδιολέκτως από τούς φορείς τους υπό το πρίσμα μίας παλλόμενης διαλεκτικής, ικανής να αναδείξει τους πρωταγωνιστές ως πηγή των ιδεών και όχι τόσο το αντίστροφο, δηλαδή οι ιδέες να τροφοδοτούν τους πρωταγωνιστές για το τι θα επιλέξουν και το πώς θα το αναδείξουν.

Τέλος, να σημειώσουμε ότι η ανά χείρας μελέτη προκαλεί για γόνιμους σκεπτικισμούς, όσο και αν δεν

τους εγγράφει σε στοχευμένα οργανογράμματα. Διαλέγεται με τον εαυτό της αλλά και με άλλα ερευνητικά εγχειρήματα. Δεν μένει σε κλειστές κατηγοριοποιήσεις και σαφώς δεν αφορμάται από ανελαστικά σχήματα, από στερεότυπα και από αξιώματα, ή τουλάχιστον καθιστά τα αξιώματα αιτήματα προς, στο μέτρο του επιτρεπτού, απόδειξη. Λειτουργεί τροπικά και με ευέλικτες τοπικότητες. Συνιστά μία πρόταση και ως τέτοια καλούμεθα αφετηριακά να την μελετήσουμε και να την αξιολογήσουμε. Ούτως ή άλλως, το τι είναι Βυζάντιο συνιστά ένα ερώτημα που θα απασχολεί για εκτενές χρονικό διάστημα όχι μόνον την έρευνα αλλά και τον στοχασμό, με συνέπεια να μπορούμε να το εγγράψουμε και στον κλάδο της Φιλοσοφίας της Ιστορίας.

Δεν μπορούμε όμως να συζητούμε για θέματα Χριστιανικής Φιλοσοφίας, εάν δεν στρέφουμε συνεχώς την προσοχή μας στην ακόλουθη ρήση τού Διονυσίου του Αρεοπαγίτου: «Ἄλλως τε καὶ τοῦτο ἐννοῆσαι χρή, τὸ διπτὴν εἶναι τὴν τῶν θεολόγων παράδοσιν, τὴν μὲν ἀπόρρητον καὶ μυστικὴν, τὴν δὲ εμφανῆ καὶ γνωριμωτέραν· καὶ τὴν μὲν συμβολικὴν καὶ τελεστικὴν, τὴν δὲ φιλόσοφον καὶ ἀποδεικτικὴν· καὶ συμπλέκεται τῷ ῥητῷ τὸ ἄρρητον. Καὶ τὸ μὲν πείθει καὶ καταδεῖται τῶν λεγομένων τὴν ἀλήθειαν, τὸ δὲ δρᾷ καὶ ἐνιδρύει τῷ Θεῷ ταῖς ἀδιδάκτοις μυσταγωγίαις» (*Ἐπιστολή Θ' Τίτῳ Ἱεράρχῃ*, P.G.3, 1105D). Πρόκειται για μία διάκριση η οποία κατευθύνει τις βυζαντινές θεωρητικές οριοθετήσεις έως και τις πραγματείες του Γρηγορίου Παλαμά.

Δρ. Δρ. Χρήστος Αθαν. Τερέζης
Πάτρα, Ιούνιος 2026

Μέρος Α΄ : Λόγος Προοιμιακός

Αφορμή για την συγγραφή τής ανά χείρας μελέτης απετέλεσε το έναυσμα εξαιτίας τού οποίου παρεκινήθη ο Οδυσσέας Ελύτης, ώστε να εμπνευστεί και να συνθέσει το *Άξιον Εστί*, το οποίο ήταν και η αποχρώσα αιτία για την οποία τού απενεμήθη το Βραβείο Νόμπελ Λογοτεχνίας το 1979. Ο ίδιος θα σημειώσει τα εξής: «η μοίρα της Ελλάδας ανάμεσα στα άλλα έθνη ήταν ό,τι και η μοίρα του ποιητή ανάμεσα στους άλλους ανθρώπους... Αυτό ήταν ο πρώτος σπινθήρας, ήταν το πρώτο εύρημα. Και η ανάγκη που ένιωθα για μια δέηση, μου 'δωσε ένα δεύτερο εύρημα. Να δώσω, δηλαδή, σ' αυτή τη διαμαρτυρία μου για το άδικο, τη μορφή μιας εκκλησιαστικής λειτουργίας»¹. Ο Ελύτης θα παραδεχθεί σε μία συνέντευξή του ότι στην διάρκεια της διαμονής του στην Ευρώπη, κατά τα έτη 1948 έως 1951, συναισθάνθη όλα τα δεινά –πόλεμο, κατοχή, εμφύλιο– ως να μην έχουν αφήσει στην πατρίδα του «πέτρα πάνω στην πέτρα». Είναι μία χρονική περίοδος κατά την οποία ένας λαός ασθενικά παλεύει να επιβιώσει, τόσο ως υλική υπόσταση όσο και ως πνεύμα. Η εικόνα των σκελετωμένων παιδιών με τα χλωμά πρόσωπα τα οποία τριγυρίζουν σε σκουπιδότοπους δεν είναι για τον ίδιο παρά η μοίρα ενός Γένους το οποίο παλεύει αιώνες, βαδίζοντας τον δρόμο τής αρετής. Η αντίθεση με τα ανέμελα παιδιά τής Ελβετίας, τα οποία δεν γνώριζαν από πείνα και κακουχίες, γεννούν την αγανάκτηση του ποιητή και την εκ βαθέων συντριβή της εσωτερικότητάς του ενώπιον της κατάφωρης αδικίας την οποία εδώ και αιώνες βιώνει το ελληνικό στοιχείο και ο ελληνικός εν γένει πολιτισμός. Σε τέτοιες ιστορικές περιόδους, ο άνθρωπος-ποιητής, ο επιφορτισμένος με την ευχή –ή και την κατάρα– να αναδείξει λυρικά –σχεδόν δραματουρ-

1. Οδυσσέας Ελύτης, *Αυτοπροσωπογραφία σε λόγο προφορικό*, εκδόσεις Ύψιλον, Αθήνα 2000, σσ. 19-20.

γικά– το ανθρώπινο μαρτύριο, κινούμενος από μία ιδιότυπη Αισθητική της ευαισθησίας η οποία καλείται να συμπορευθεί με ό,τι ορίζεται ως Ηθική, ανήμπορος να διαχειριστεί την επίκαιρη στιγμή, στρέφεται προς την περιοχή της μεταφυσικής, προς το θείον, την πηγή της προοπτικής και, πολλώ μάλλον, της δυνατότητας να θεαθεί αυτή η προοπτική ως αντίσταση στην τόσο ανάγλυφη αδικία. Και η αδικία, ως αντίθετη ενός από τα κορυφαία θεία ιδιώματα –της δικαιοσύνης–, ως δηλαδή μη έχον οντολογικά περιοχή αναφοράς –καθώς το θείον είναι η μόνη πραγματική Οντολογία–, αναδεικνύεται από την ανθρώπινη αντιαισθητική και ανήθικη επιλογή του ανθρώπινου υποκειμένου και καθίσταται ένα χαρακτηριστικό της –πτωτικής– ανθρωπότητας σε όλη την ιστορική διαδρομή της. Ειδικά μάλιστα η πορεία του ελληνικού στοιχείου ως πολιτισμικού φαινομένου συναντήθηκε πλείστες φορές κατά τις ιστορικές διαδρομές της με την αδικία αυτή και την αμφισβήτηση των κορυφαίων στιγμών της. Όταν για παράδειγμα τα τραύματα της Μικρασιατικής Καταστροφής, της Κατοχής και του Εμφυλίου χαρακτηρίζονται ως εσωτερικές ανεπάρκειες και ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός ως μια περιφερειακή έκφραση, διατυπώνεται μια αδικία που προσδίδει στην ελληνική ιστορία μια πολιτισμική υστέρηση. Το ελληνικό τραύμα δηλαδή αποδίδεται ως πρόβλημα εσωτερικής τάξης και ικανότητας².

2. Η Todorova για παράδειγμα αναδεικνύει ότι η «βαλκανικότητα» εκφράζει αυτήν ακριβώς την κατασκευή-αναπαράσταση των Βαλκανίων ως τον εσωτερικό Άλλο της Ευρώπης που αναδεικνύει την καθυστέρηση και την αταξία κατά τις ιδεολογικές διακρίσεις μιας περιθωριοποίησης που κυοφορούνται τους ευρωπαϊκούς δυισμούς (πολιτισμένος-υποανάπτυκτος). Κατά τον ίδιο τρόπο, ο Herzfeld επισημαίνει την περιθωριοποίηση της Ελλάδας ως ευρωπαϊκής περιφέρειας, παράγοντας κατά αυτόν τον τρόπο μια εσωτερική κριτική. Η Ελλάδα, επίσης, προβάλλεται, από την μία πλευρά, ως πολιτισμικό θεμέλιο του ευρωπαϊκού φαντασιακού, αλλά, από την άλλη, *καθρεφτίζεται* με έναν αρνη-